

Redactioneel

Getuigen

IDO DE HAAN

Op 24 juni 1996 verscheen Xolili Dyabooi voor de Commissie voor Waarheid en Verzoening in Kaapstad, Zuid Afrika. Net als de vele anderen die voor de commissie verschenen, had hij een gruwelijk verhaal te vertellen. Na zijn arrestatie in 1987 bij de grens met Botswana werd hij van het ene naar het andere politiebureau gesleept, en steeds weer vastgebonden, geslagen en bedreigd, en wanneer hij niet werd ondervraagd, opgesloten in een isoleercel. 'Zij sloegen mij meestal zo'n tien minuten en dan namen zij een plastic zak die zij over mijn hoofd trokken. Ik had dan moeite om lucht te krijgen en zij gingen maar door met ondervragen'. Op een gegeven moment herkende hij twee van zijn belagers: 'De leider was Lucas van Loggerenberg, en MacDonald en nog een aantal anderen, maar hij was de leider. En hij was ook degene die het bevel gaf om mij te slaan'. Zij gingen daar vier maanden mee door. Daarna werd Xolili Dyabooi veroordeeld tot eenzame opsluiting. Enige tijd na de vrijlating van Nelson Mandela in 1990 kwam ook hij vrij.

Het nieuwe regime dat onder leiding van Mandela in Zuid-Afrika tot stand kwam, riep in 1995 de Commissie voor Waarheid en Verzoening in het leven, om mensen als Xolili Dyabooi de kans te geven hun verhaal te vertellen, uit te spreken welk onrecht hen was aangedaan en de namen van hun belagers openbaar te maken, maar ook om te getuigen van hun leed en daarvoor erkenning te krijgen. Steeds besteedde de voorzitter van de commissie veel aandacht aan de mentale gevolgen van dergelijk omvangrijk onrecht. Zoals commissielid Alexander Boraine stelde in zijn slotwoord van de zitting waar Dyabooi zijn getuigenis aflegde:

'U heeft eenzame opsluiting en fysieke bedreiging doorstaan en u zult veel hulp en zorg nodig hebben en ik ben erg blij dat u familie heeft die u kan helpen. (...) Eén van de dingen die deze Commissie probeert te doen, is te pogen bij te staan in het proces van genezing – het genezen van de geest, van het lichaam en van de ziel, en met uw aanwezigheid hier vandaag heeft u niet alleen ons geholpen, heeft u niet alleen de mensen geholpen hier in deze zaal en de vele mensen die dit verhaal zullen lezen en het op televisie gaan zien of op de radio horen, maar we hopen heel erg dat deze genezing u ook zal helpen; dat door te vertellen en met ons een aantal hele diepe en pijnlijke herinneringen te delen, het niet alleen maar nare gedachten zal terughalen maar ze eerder los zal maken, zodat voor een deel het genezen kan beginnen' (Dyabooi 1996, 5).

Dyabooi's getuigenis diende vele doelen: hij kon vertellen wat er gebeurd was en zo

de waarheid dienen; zijn beschuldiging van concrete personen kon dienen als bewijs van hun betrokkenheid bij de misdaden van de apartheid; zijn getuigenis bevatte een morele aansporing om het onrecht onder ogen te zien en te bestrijden; het gehoor dat hij voor zijn getuigenis kreeg, vormde een erkenning van het leed waarvan hij getuigde; en het uitspreken van dat leed was een eerste stap naar genezing, van zijn eigen mentale gesteldheid en van het collectieve bewustzijn van de Zuid-Afrikaanse natie.

Getuigenissen doen dus altijd meer dan één ding tegelijk. De overladenheid van getuigenissen is wat ze vaak zo aangrijpend maakt. Een getuigenis is niet slechts een verhaal dat men al of niet kan geloven. Zij legt ook een morele claim op de toehoorder, om te geloven, om de consequenties van zijn verhaal te aanvaarden, om de getuige te erkennen. En zij is ten slotte ook een individuele uiting, waarmee de getuige stem geeft aan zijn eigen geschiedenis, daar weer greep op krijgt en er structuur aan geeft; de structuur van een verhaal, met een plot, daders en slachtoffers, en een slot-som.

Kennis, moraal en identiteit

De verwevenheid van kennis, moraal en identiteit die getuigenissen totstandbrengen, maakt ze behalve een aangrijpende gebeurtenis, ook een filosofisch intrigerend verschijnsel. In dit nummer van *Krisis* is een aantal bijdragen verzameld die ingaan op de vele vragen die getuigen en hun getuigenissen oproepen. Wat gebeurt er in een getuigenis? Hoe komt zij tot stand, wat brengt zij teweeg?

Om te beginnen kan worden vastgesteld dat de getuigenis zich bevindt op het kruispunt van de ethiek en de epistemologie, en deze domeinen, die altijd zo strikt worden gescheiden, in elkaar laat overvloeien. De getuige doet een beroep op ons inzicht en plichtsgevoel op basis van een privilege, dat epistemisch lijkt, maar eigenlijk moreel is. De getuige maakt aanspraak op de geldigheid van zijn beweringen, omdat zijn verslag uit eerste hand is, niet van horen zeggen, gebaseerd op eigen observatie. Maar wij hechten pas geloof aan de beweringen van een getuige, als we op een of andere manier overtuigd zijn van de geloofwaardigheid van de getuige; als we menen dat hij ten tijde van de getuigenis niet verblind was, en dat hij bij het afleggen van zijn getuigenis geen sinistere bedoelingen of oneigenlijke belangen had. Alleen onder voorwaarde dat de *credentials* van de getuige in orde zijn, kennen wij de getuige een epistemisch bevoorrechte positie toe. Een belangrijke vraag is dan waaruit het krediet van de getuige bestaat, hoe dat gevormd wordt en of men het ook kan verspelen.

Als we de geldigheid van de aanspraken van een getuige erkennen, verklaren we ons bereid met zijn ogen naar het verleden te kijken, en zijn ooggetuigenis tot ons inzicht te maken. Maar we nemen ook in morele zin de rol van de getuige over. Wij erkennen de plicht om de consequenties van een episode te aanvaarden, die de getuige ervoer juist doordat hij getuige was. Bijvoorbeeld: iemand die ooggetuige is van een misdaad, zal de morele plicht voelen daarvan getuigenis af te leggen. En als hij dat op succesvolle wijze doet, voelen wij ons verplicht daar consequenties aan te verbinden. De blik van de ooggetuige bevat derhalve een moreel appèl en de vraag is dan hoe krachtig dat is.

Zoals uit woorden van Alexander Boraine al is gebleken, bewerkstelligt de getuige niet alleen wat bij zijn gehoor, maar brengt hij bij zichzelf ook wat teweeg: genezing. Daarmee komt een derde dimensie in het spel, de vorming of het herstel van de eigen identiteit. Door het uitspreken van de getuigenis, maakt de getuige zichzelf tot onderdeel van een zinvol, dat wil zeggen vertelbaar geheel. Bovendien betekent het feit dat hij de gebeurtenissen kan navertellen ook dat de poging om zijn identiteit te vernietigen niet is gelukt. Maar identiteitsvorming staat op gespannen voet met waarheidsvinding en moraal. In hoeverre is de authenticiteit van de getuige een garantie voor de waarheid van zijn getuigenis? Hoe kan de identiteit van de getuige hersteld worden, als de toehoorders niet bereid zijn hem het gevraagde epistemologische krediet toe te kennen? En hoe kan men als getuige zijn identiteit vormgeven, als de gebeurtenis waarvan wordt getuigd juist zo sterk heeft bijgedragen aan het vernietigen van die identiteit?

De terugkeer van de getuige

De filosofische belangstelling voor de getuigenis is lange tijd omgekeerd evenredig geweest aan de overvloed van vragen die zij oproept. Getuigenissen golden als tweederangskennis, waar de epistemoloog zijn tijd niet aan behoefde te verspillen. Alleen in bijzondere gevallen moest men op getuigenissen afgaan. Zo is de waarde van getuigenverklaringen een voortdurende bron van controverse in de rechtszaal, waar de rechter mede op basis van getuigenissen een oordeel moet vellen over de ware toedracht van misdrijven. Maar ook in die context is de getuigenis aan banden gelegd. In sommige rechtssystemen mogen de getuigen alleen van een bepaald soort feiten verklaringen afleggen; alleen wat zij met eigen ogen gezien hebben, niet wat zij van anderen hebben gehoord. Discussies over de betrouwbaarheid van getuigen voor de rechtbank hebben zelfs aan de wortel gelegen van een hele tak van wetenschap, de forensische psychologie. Sinds het einde van de vorige eeuw hebben deze psychologen met alle autoriteit die zij aan de wetenschap dachten te ontleen, beweerd dat getuigenverklaringen veelal onbetrouwbaar zijn. Daarmee zijn zij een van de belangrijkste vertegenwoordigers van het idee dat wetenschap één ding is, en een getuigenis heel iets anders, *and never the twain shall meet* (Coady 1992, 263-302).

De belangstelling voor de rol van getuigen is echter de laatste jaren toegenomen. Dat is voor een belangrijk deel het gevolg van de pragmatische wending in het wetenschapsonderzoek. In dit nummer van *Krisis* zal die verder niet centraal staan. Maar een korte aanduiding van deze herwaardering van de getuige is op zijn plaats, ter introductie van de aspecten van het getuigen die in dit nummer wel ter sprake komen.

Zoals uit het werk van Bruno Latour, Donna Haraway en vooral Steven Shapin (1994) naar voren komt, spelen getuigen in de wetenschappelijke praktijk een centrale rol. Shapin heeft betoogd, dat het ontstaan van de moderne (natuur)wetenschap berust op een hele reeks tactieken om de wetenschapper te vormen tot een betrouwbare getuige, en tegelijkertijd het feit dat hij getuige is aan het oog te onttrekken.

De voorwaarden waaronder getuigenissen als betrouwbaar konden worden beschouwd, hingen nauw samen met de karakteristieken van de ware *gentleman*. De

betrouwbare getuige was een kruispunt van geseksueerde, sociale, morele en materiële noties, die tezamen bijdroegen aan het vertrouwen dat noodzakelijk was voor het totstandbrengen van ware kennis (Haraway 1995). De centrale rol van getuigen in het totstandbrengen van ware kennis werd volmondig erkend, maar zij konden die rol alleen vervullen als zij voldeden aan een hele reeks van regels. Shapin (1994, 212-228) komt tot zeven algemene regels, die alle zijn terug te vinden in de beschouwingen over getuigenissen van John Locke in *An essay concerning human understanding* (1690). Getuigenissen hadden autoriteit als zij plausibel waren in het licht van overige kennis; als er meerdere van waren; als de getuigenissen intern en onderling consistent waren; als zij gebaseerd waren op directe ervaringen; als zij afgelegd werden door geïnformeerde en ingevoerde getuigen; als zij op een vertrouwenwekkende wijze werden afgelegd; en als de getuige integer en belangeloos was. De beoordeling van getuigen werd opgevat als een afweging van al deze elementen, waarbij uiteindelijk gewicht na optellen en aftrekken van alle punten de autoriteit van de getuigenis bepaalde.

Het eindpunt van deze ontwikkeling ligt volgens Shapin bij David Hume. In het essay 'Of miracles' in *An enquiry concerning human understanding* (1748) zette hij uiteen waarom men voor betrouwbare kennis nooit kan afgaan op het woord van getuigen. Hij ontwikkelde dat argument in de context van de toen actuele controverse over wonderen als grondslag van het christelijke geloof. Hume verwierp de veronderstelling dat de apostelen en hun volgelingen in hun verhalen over de wonderen die Christus had verricht van een historische werkelijkheid hadden getuigd. Daarmee haalde hij de bodem weg onder de tot dan toe heersende veronderstelling dat het christelijke geloof rationeel gefundeerd kon worden (Gaskin 1978, 105-112).

Hume nam afstand van het idee dat er verschil kan worden gemaakt tussen meer en minder deugdzame getuigen: Geen enkele getuige zou ooit op betrouwbare wijze van wonderen kunnen getuigen. Zijn centrale argument was, dat getuigenissen van wonderen hetzij berustten op een gebrekkige kennis van de wetten van de natuur, en dan geen wonder betroffen; hetzij in strijd waren met de wetten van de natuur, en het dan moesten afleggen tegen het overweldigende bewijs voor de waarheid van de natuurwetten. Het was volgens Hume de deugdzaamheid van de getuige, noch waren het de regels van het getuigen, maar het was uitsluitend de zintuiglijke ervaring, die menselijke getuigenissen autoriteit verleende. Getuigenissen hadden slechts waarde, voorzover er, onafhankelijk van de getuigenis, zintuiglijke bevestiging gevonden kon worden van het feit waarvan getuigd werd.

Ondanks deze sterke afwijzing van de getuigenis als bron van kennis, keerde het getuigen langs een omweg weer terug. 'Of miracles' is in dat opzicht het begin van het slechte geweten waarmee de moderne wetenschap met getuigenissen is omgegaan. Getuigenissen over wonderen waren ongeloofwaardig, omdat zij het aflegden tegen het enorme bewijs voor het bestaan van de natuurwetten. Dat bewijs zelf was echter voor een belangrijk deel gebaseerd op getuigenissen over alles wat er zich zoal in de wereld voordeed, maar waarvan geen enkel individu ooit een volledig overzicht zou hebben. Het beslissende argument voor het bestaan van natuurwetten is in 'Of miracles' dan ook niet de zintuiglijke ervaring, maar de overweldigende hoeveelheid betrouwbare getuigenissen voor de natuurwetten tegenover het schamele aan-

tal getuigenissen dat pleit voor een wonderbaarlijke overtreding van die wetten. Hume onderschreef het idee dat kennisverwerving in belangrijke mate bestaat uit het afwegen van getuigenissen. En daarmee moest hij ook stilzwijgend het hele repertoire aan regels handhaven, dat in de eeuw daarvoor ontwikkeld was om een dergelijke afweging te kunnen maken.

Zoals Steven Shapin, C.A.J. Coady en andere hedendaagse filosofen van de getuigenis naar voren hebben gebracht, is de moderne wetenschap diep getekend door de verborgen afhankelijkheid van getuigenissen. Fundamenteel positivisme stuit op dezelfde grenzen als principieel scepticisme: je moet altijd iets aannemen om aan iets anders te kunnen twijfelen. Een strikt op waarneming gebaseerd model van wetenschap stelt een ongebreideld en bovendien ongerefecteerd vertrouwen in de instrumenten van waarneming. Het is volgens Coady dan ook alleen te verklaren door het 'welhaast messianistische positivisme' (1992, 263) van de forensische psychologen, dat hen de ironie van hun rol in rechtszaken meestal ontgaat. Immers: hun kritiek op de betrouwbaarheid van getuigenverklaringen over de toedracht van misdrijven is gebaseerd op hun eigen getuigenverklaringen, ditmaal over de toedracht van experimenten. Alleen door zichzelf een boven de partijen zwevend, objectief, wetenschappelijk standpunt toe te eigenen, kunnen zij voor hun eigen getuigenis aanspraak maken op een grotere geldigheid dan zij andere getuigenissen toekennen.

Het morele appèl van getuigen

In dit nummer van *Krisis* staat het epistemologische aspect van getuigen wat op de achtergrond, en gaat alle aandacht uit naar de betekenis van het getuigen voor moraal en identiteit. Dat deze aspecten nooit los van de epistemologische discussie staan, blijkt echter al uit het omstreden optreden van psychologen als getuige-deskundigen. Zo ontstond er bijvoorbeeld grote commotie, toen de Leidse hoogleraar psychologie W.A. Wagenaar tijdens het proces tegen de van genocide beschuldigde John Demjanjuk de betrouwbaarheid van de getuigen *à charge* in twijfel trok. Daarmee wekte hij de suggestie ook vraagtekens te zetten bij het morele appèl van de getuigen, om hun vervolging niet te vergeten en om de daders te bestraffen. Bovendien raakte de identiteit van de getuigen in het geding. Het afleggen van omstreden getuigenverklaringen zou het mentale evenwicht van getuigen kunnen schaden.

Het is niet toevallig dat de getuigenissen die het meest tot onderwerp van discussie zijn geworden, betrekking hebben op omvangrijk en ernstig geweld: volkerenmoord, oorlogsmisdaden, politieke onderdrukking, maar ook incest en verkrachting. Zoals hierboven al aangegeven, doen getuigen altijd veel meer dan verslag uitbrengen over de wereld. Tegenover het morele krediet dat wij de geloofwaardige getuige toekennen, staat het morele tekort dat een succesvolle getuigenis bij de toehoorder creëert. Getuigenissen zijn daarom belangrijke vehikels voor de overdracht van morele verantwoordelijkheid. Zij vervullen met name een belangrijke functie in de context van misdrijven waarvoor de omstanders lange tijd geen verantwoordelijkheid hebben willen dragen. Zoals de Waarheidscommissie in Zuid-Afrika laat zien, is het afleggen van getuigenissen een belangrijke manier om de samenleving tot één lotsgemeenschap te smeden. Een vergelijkbaar motief ligt ten grondslag aan

de getuigenissen van de jodenvervolging. Veel daarvan kwamen tot stand in vergelijkbare omstandigheden als die van de Waarheidscommissie in Zuid-Afrika. Zij waren geen bijdrage aan een strafproces dat moest leiden tot een veroordeling van specifieke misdadigers, maar pogingen de ontbrekende lotsgemeenschap te herstellen. Terwijl het proces in Neurenberg nog een echt strafproces was, waar voor joodse getuigen geen plaats was ingeruimd, vormde de berechting van Eichmann en 25 jaar later van Demjanjuk de gelegenheid om vooral de stem van de slachtoffers te laten horen. In beide processen droegen getuigen maar weinig bij aan de daadwerkelijke bewijsvoering, maar des te meer aan het besef dat de rest van de wereld ten opzichte van de joden tekort was geschoten. Dezelfde gevolgtrekking wordt beoogd met de onophoudelijke stroom dagboeken, herinneringen en documentaires over de jodenvervolging, waarin de getuigenis van de vervolging steeds weer gepaard gaat met een vermaan aan de wereld, dat dit nooit meer mag gebeuren.

Ook in dit nummer van *Krisis* blijkt dat de jodenvervolging de vrijwel onontkoombare context vormt voor beschouwingen over het getuigen. In zijn bijdrage aan dit nummer zet Ido de Haan vraagtekens bij de kracht van het morele appèl dat getuigen van de jodenvervolging op de toehoorder doen. In de film *Schindler's list* van Steven Spielberg wordt de morele kracht van de blik beproefd, en wel met behulp van het bijzondere mechanisme van de bekering. De toeschouwer van de film kijkt met Schindler mee naar de jodenvervolging en wordt geacht dezelfde bekering te ondergaan, die Schindler verandert van profiteur tot held. Spielberg maakt van zijn publiek getuigen, voor wie het kwaad van de vervolging onmiskenbaar is, en de morele verantwoordelijkheid voor de bestrijding van dat kwaad onontkoombaar. Daarmee gaat het besef verloren dat de werkelijkheid nooit voor zich spreekt, dat zij nooit eenduidig is, en dat het nooit evident is welke handeling tot het beste gevolg leidt. De morele educatie die Spielbergs getuigenis tot stand moet brengen leidt tot simplisme, en tot een gebrek aan morele reflectie en oordeelsvermogen.

Getuigenissen en trauma's

Getuigenissen van geweld doen echter nog meer dan alleen een moreel beroep op het publiek. Naast een cognitieve en morele functie, vervullen getuigenissen ook een performatieve functie. Zij zijn een manier om aan de eigen identiteit vorm te geven. Heleen Pott stelt vast dat veel historici, in hun ijver de Tweede Wereldoorlog weer terug te winnen op de media, de neiging hebben getuigenissen uitsluitend op hun geloofwaardigheid te beoordelen en de politieke betekenis ervan te veronachtzamen. Overlevenden van de jodenvervolging getuigen van een persoonlijk en cultureel trauma en daarmee van het ontbreken van een intellectueel en emotioneel adequaat interpretatiekader voor de vervolging. Zij doorbreken daarmee het isolement waarin de joodse herinnering sinds 1945 heeft verkeerd. Getuigen, aldus Pott, is een daad van verzet.

Ook Ernst van Alphen wil het informatieve aspect van het getuigen duidelijk onderscheiden van het performatieve aspect. Wanneer men het performatieve karakter van getuigenissen centraal stelt, wordt duidelijk dat men pas getuige wordt door de situatie waarin de getuigenis wordt afgelegd. Getuigen van de vervolging leggen ge-

tuigenis af van het heden, omdat zij in het verleden nooit getuige konden worden. Daarvoor ontbeerden zij een geschikt interpretatiekader. Hun gefragmenteerde spreken getuigt in de eerste plaats van het trauma; van het onvermogen de vervolging te duiden als individuele ervaring. Pas door de aanmoediging van de toehoorder wordt dit spreken tot een coherent verhaal en wordt de spreker daadwerkelijk tot getuige. Aan de hand van het werk van de Franse kunstenaar Christian Boltanski laat Van Alphen vervolgens zien, dat trauma's ontstaan bij een gewelddadige inbreuk in de situatie, waarvoor die situatie zelf geen verklaring of begrip biedt. In dat licht bezien, moet de mogelijkheid worden opengelaten dat veel van de realistische getuigenissen van geweld zelf ook traumatiserend kunnen zijn.

De materialiteit van het getuigen

Van Alphen brengt in zijn bijdrage nog een ander punt ter sprake, dat misschien nog het beste aangeduid kan worden als de materialiteit van het getuigen. Getuigenissen zijn volgens Van Alphen niet alleen het product van een directe communicatie tussen een getuige en een luisteraar. Soms zijn zij het resultaat van een veel anoniemer proces. Van Alphen refereert in dit verband aan Boltanski's gewelddadige *filmfragmenten*, die zonder expliciete adressaat en adressant de wereld in moesten worden gestuurd. Juist het ontbreken van iedere context maakt deze getuigenisvorm tot een traumatische ervaring. Dat zou volgens Van Alphen wel eens kunnen gelden voor alle getuigenissen van extreem geweld, waarmee wij via de media elke dag weer worden geconfronteerd.

Ook op een andere manier speelt de materialiteit van de getuige een belangrijke rol. Een getuige moet op een of andere manier concreet gestalte krijgen, belichaamd zijn, om als geloofwaardige getuige te kunnen optreden. De getuige moet bepaalde kenmerken vertonen, zich op een bepaalde manier gedragen, een bepaalde reputatie hebben, om als leverancier van ware uitspraken te kunnen functioneren. Dat roept de vraag op wat het karakter is van 'immateriële' getuigenissen, die niet meer worden afgelegd door mensen, maar door machines, zoals camera's en recorders; of waarin de echte identiteit van de getuige door de techniek van het getuigen moeilijk te achterhalen is, zoals op Internet.

In het interview met Jacques Derrida, dat *Krisis* hier afdruckt, gaat Derrida op deze kwestie in. Hij constateert dat persoonlijke getuigenverklaringen een cruciaal moment blijven in de moderne rechtspraak. Tijdens de Rodney King-affaire bleek dat ter plekke gemaakte video-opnamen van de *beating* de cruciale rol van de ooggetuige niet konden vervangen. De techniek getuigt niet, aldus Derrida. Het moderne recht is zonder een getuigend subject ondenkbaar – maar in psychoanalytisch opzicht tevens naïef omtrent de condities van dat getuigende subject.

* * *

In dit nummer van *Krisis* vindt de lezer verder nog een bijdrage van Adrian Favell over de gebreken van de toegepaste politieke filosofie. Aan de hand van het onder politiek-filosofen populaire debat over multiculturalisme, laat Favell zien dat de geformuleerde theoretische alternatieven hoogstens van toepassing zijn op de bijzon-

dere nationale contexten die de betreffende auteurs direct voor ogen stonden. De empirische voorbeelden in de toegepaste politieke filosofie fungeren volgens Favell vooral als zogenaamde *hard cases*, gemodelleerd naar de behoeften van het filosofische debat en de effectieve overdracht van politiek-filosofische schema's aan studenten. In plaats daarvan pleit Favell voor een gecontextualiseerde vergelijking van de uiteenlopende beleidsfilosofieën die aan institutionele oplossingen van culturele tegenstellingen ten grondslag liggen. Op basis van dit uitgangspunt komt hij tot een afweging van de sterke en zwakke kanten van het multiculturalisme in Groot-Brittannië en Frankrijk.

Dat laatste land staat ook centraal in de impressies van Thijs Berman naar aanleiding van de discussie over de omgang met fellow travellers van de voormalige Sovjet-unie. Hij constateert dat het debat in Frankrijk veel heftiger is dan in Nederland, omdat de communisten in Frankrijk nog steeds een belangrijke rol in de nationale politiek spelen. *Le livre noir du communisme* werd inzet van de oppositie tegen de regering van Jospin. Frits Bolkesteins beschouwing over hetzelfde onderwerp, *Onverwerkt verleden*, bleef door het gebrek aan politieke controversialiteit het brave en weinig informatieve werkje dat het altijd al was. In geen van de boeken vond Thijs Berman een bevredigend antwoord, en de reden daarvan is volgens hem dat de auteurs geen oog hebben voor het onrecht van het kapitalisme.

Verder biedt dit nummer van *Krisis* de column van Anthony Mertens, en recensies: Frits Boterman bespreekt een filosofische biografie van Bertolt Brecht; Margo Trappenburg ontleedt beschouwingen over zorgethiek; en Wouter Achterberg ondergaat de liefde van Martha Nussbaum.

Literatuur

- Coady, C.A.J. (1992) *Testimony. A philosophical study*. Oxford, Clarendon Press.
 Dyabooi, Xolili (1996) Testimony. In: www.truth.org.za/hrvtrans/worcest/ctoo232.txt.
 Gaskin, J.C.A. (1978) *Hume's philosophy of religion*. Londen, Macmillan.
 Haraway, Donna (1995) De bescheiden getuigen. In: *Krisis* 58 (1995): 43-55.
 Shapin, Steven (1994) *A social history of truth. Civility and science in seventeenth-century England*. Chicago/Londen, University of Chicago Press.